

Ekrem Čaušević, »The Turkish Language in Ottoman Bosnia«, The Isis Press
(Analecta Isisiana CXXVII), Istanbul, 2014, str. 248

Na početku riječ–dvije više o izdavaču: The Isis Press iz Istanbula objavljuje radove turskih i neturskih autora na engleskome, njemačkome, francuskome, talijanskome i španjolskome. Pregledom stranica www.theisispress.org čitatelj uočava da su svi naslovi vezani uz turkologiju u najširem smislu: povijest Osmanskog Carstva, suvremena povijest, biografije, trgovačke veze, diplomatika, putopisi, kulturne veze... Zanimljivo je da se uz Čauševićev rad među oko 400 naslova nalazi tek još 5 – 6 radova koje možemo smatrati lingvističkima. Spomenimo i da je ovaj izdavač 2011. objavio dvije knjige nama zanimljivih autora. Prva je rad naše poznate orijentologinje iz Zagreba Tatjane Paić–Vukić (»The World of Mustafa Muhibbi, a Kadi from Sarajevo«), a druga je rad Zdenka Zlatara, povjesničara na Sydneyskom sveučilištu (»Dubrovnik's Merchants and Capital in the Ottoman Empire«).

Ova knjiga našega poznatog i cijenjenog turkologa sadržava (uz predgovor, uvod i indeks imena) 10 poglavlja, tj. izvornih znanstvenih radova (članaka) koje je Čaušević objavio u različitim publikacijama u posljednja dva i pol desetljeća. Članci su bili objavljeni na bošnjačkome, hrvatskome, njemačkome, turskome i engleskome jeziku, ali su za ovu knjigu svi prevedeni na engleski radi, kako autor napominje, šire dostupnosti turkolozima. Za ovu knjigu autor je tekstove preuredio i redigirao u skladu sa svojim najnovijim spoznajama o turskome koji se govorio u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmanske vladavine.

Autor ističe da je i sâm prije prihvaćao tezu da BVT (»Bosnian Variety of Turkish« – bosanska varijanta turskoga) spada u skupinu zapadnorumelijskih dijalekata. (Jedan zapadnorumelijski dijalekt još je vitalan i za sada, čini se, nije ugrožen, a njime govori oko 80 tisuća ljudi u Makedoniji; na Kosovu također žive izvorni govornici zapadnorumelijskoga turskoga). Na temelju istraživanja BVT–a Čaušević zaključuje da BVT **ne** spada u spomenutu skupinu (iako s njom dijeli neka obilježja). U ovom slučaju riječ je o *varijanti* turskoga nastaloj na neturskom supstratu (južnoslavenskome / bošnjačkome) i od kojeg je ta varijanta preuzela mnoge značajke. (Neke od njih su npr. izostavljanje posvojnoga genitiva, uporaba evidencijala *imiş* s kopulom *-dir*, nesročnost subjekta i predikata, izostavljanje padežnog sufiksa za akuzativ (DO), korištenje kondicionala umjesto indikativa, preuzimanje sintaktičkih obrazaca iz bošnjačkoga i druge.)

Autor smatra da su se slični idiomi koristili i u drugim dijelovima Osmanskog Carstva (Albanija, Grčka, Srbija) i da sve izumrle varijante turskoga koje je govorilo netursko stanovništvo čine lingvistički posebnu grupu, balkanske varijetete turskoga jezika. Bosanska varijanta turskoga nestala je prilično brzo nakon završetka turske vladavine (1878.) u BiH, što samo govori o posebnoj sociolingvističkoj situaciji u kojoj se BVT koristio. O ovoj je temi Čaušević održao 2013. i predavanje na Zagrebačkome lingvističkom krugu.

U Bosni se osim toga svakodnevnog varijeteta koristio i osmanski turski (koji je uostalom bio službeni jezik) u svoja dva oblika: *fasih Türkçe* (književni oblik) i *orta Türkçe* (srednji oblik). Treba odmah istaknuti, kako to autor i često čini, da je tu svakodnevnu varijantu turskoga lokalno stanovništvo koristilo za komunikaciju s izvornim govornicima turskoga i drugim govornicima (lingua franca), ali i za potvrđivanje vlastitog statusa (jezik prestiža). Izvjesno je da su se tom varijantom češće koristili oni koji su prešli na islam, ali ni kršćanskom stanovništvu ona nije bila nepoznata. BVT je bio proširen i na današnju južnu Mađarsku (rezultat migracija). Međusobno su i islamizirani i kršćanski Bošnjaci i dalje koristili svoj bošnjački jezik.

Za svoja istraživanja bosanske varijante turskoga autor je koristio već poznate izvore (Sax, Blau, Németh), no velik dio istraživanja temeljen je i na (dosad) slabo poznatoj baštini franjevacu BiH. U njoj se čuva relativno velik broj rukopisa koji pomažu u analizi BVT-a. Čaušević smatra da treba još pokušati naći odgovore i na to kako su ljudi učili BVT, u kojim okolnostima, kakav je bio sociolingvistički status BVT-a i koliko je taj idiom bio raširen. Poteškoće u nalaženju odgovora svakako su ovi čimbenici: ograničen opseg korpusa, nedostatak tekstova koji bi dali širu dijakronijsku sliku, razlučivanje jezičnih karakteristika BVT-a od pogrešaka zapisivača, nedostatak podataka o samim zapisivačima i njihovu znanju turskoga i drugo.

Izvrstan i opsežan **Introduction** pruža sve relevantne podatke o povijesnom, društvenom i kulturnom kontekstu i čitatelj ga jednostavno mora pročitati želi li shvatiti sveukupnu složenu i dinamičnu sliku tog vremena i razumjeti pojedinačna poglavlja. Cjeline uvoda su: (I) The Turkish Language in Ottoman Bosnia, (II) The Bosnian variety of Turkish (1. The Bosnian variety of Turkish BVT and the dialects of West Rumelian Turkish; 2. Linguistic characteristics of BVT in the nineteenth century; 3. The birth and development of BVT – An overview of the historical circumstances; 4. How and under what circumstances was BVT learned?; 5. The sociolinguistic status of the Bosnian variety of Turkish; 6. How widespread was BVT among the population?, (III) The Sources, (IV) Conclusion and the Questions that Remain Unanswered.

Evo kratkog pregleda svih poglavlja.

1. A Chronology of Bosnian Turkology: The Franciscans and the Turkish Language

Ovo poglavlje govori o važnosti korpusa franjevačkih rukopisa za povijest turkologije, za proučavanje »bosanskoga turskoga«, za proučavanje leksičkog fonda turskoga (arhaizmi, dijalektalizmi, posuđenice, leksičke inovacije, kalkovi), za proučavanje posuđenica iz turskoga (a koje su franjevci često koristili). Sve te rječnike i gramatike turskoga autor smatra predznanstvenim periodom turkologije u BiH i na nekoliko mjesta ističe važnost Vanča Boškova koji je 1988. sastavio »Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini«. Kasnija istraživanja iznjedrila su najstarije franjevačke rukopise koji su proširili spoznaje do kojih je Boškov došao. Gledajući u cjelini, riječ je o

gradi iz Franjevačke knjižnice u Mostaru, Franjevačke gimnazije u Visokome, samostana Svetog Duha u Fojnici, samostana Gorica u Livnu, samostana u Tolisi, samostana sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci, samostana u Kreševu i samostana sv. Ante u Humcu. Sveukupno se radi o 26 rukopisa. Ta važna aktivnost franjevacu u bavljenju turskim jezikom, pogotovo u 19. st. (tzv. »škola orijentalnih jezika« u Fojnici) ima svoje korijene u pragmatičnim razlozima – zaštita prava, direktna komunikacija s Portom...

2. Carl Sax's letters about »The Bosnian Turks« and the Turkish Language in Bosnia (19th C.)

Riječ je o dva pisma koja je C. Sax (iz Austrijskog konzulata u Sarajevu) uputio prof. Wickerhauseru (turkologu) kao odgovore na njegova pitanja u vezi s BVT–om. Izgledno je da je i sam Sax bio obrazovani orijentalist. Pisma su pisana 1862. i 1863. i sadržavaju podatke o Bošnjacima, njihovim imenima i turskom jeziku u BiH. Važno je da Sax daje podatke o naglasku, glasovnim promjenama, slaganju subjekta i predikata u BVT–u i pjesništvu na turskome. Sax se nije do kraja oslobodio pogleda kroz »zapadnjačke« naočale i superiornog odnosa prema njemu nedovoljno poznatoj kulturi, ali su zanimljiva kao »pogled iznutra«, pogled jednog stranca iz samog srca Bosne.

3. Fra Andrija Glavdanović's Turkish Grammar (I)

4. Fra Andrija Glavdanović's Turkish Grammar (II)

U ovom je poglavlju riječ o rukopisu iz samostana u Fojnici. To je autorski rad završen 1833. i ima tri cjeline: a) Latinsko–turski rječnik, b) Gramatiku turskoga na latinskome, c) Bošnjačko–turski rječnik. Na jednom je listu vidljiva bilješka zapisana arapskim pismom koja glasi *adım andriya* (»ime mi je Andrija«). Potvrde iz ostalih izvora dokazuju da je riječ o fra Andriji Glavdanoviću (1804. – 1877.). U gramatici autor opisuje turski sa stajališta latinskog jezika i latinske gramatike kako bi pronašao moguće prijevodne ekvivalente latinskih nominalnih i verbalnih oblika. Glavdanovićev opis sintakse je autentičan, nije preuzet iz već postojećih radova europskih autora. Na nekoliko mjesta autor uspoređuje turski kojim govore obrazovani ljudi i turski običnog puka. Puno je primjera s opisom obilježja određene sintaktičke konstrukcije, nastale zbog utjecaja bošnjačkog na turski. U dijelu (I) govori se o transkripciji, fonetskim, fonološkim i morfofonološkim karakteristikama bosanskoga turskoga, a u član-ku (II) opisane su morfološke i sintaktičke karakteristike tog idioma.

5. The Turkish of Josip Dragomanović

U razdoblju tanzimata (reforme) 1839. – 1876. u Osmanskome je Carstvu 1851. izišla gramatika *Kavaidi Osmaniye*, važna zato što je to bila prva gramatika turskoga u Osmanskom Carstvu, prvi priručnik turskoga za izvorne

govornike i prva gramatika prevedena na strane jezike. Vrsni poliglot Josip Dragomanović (1828. – 1908.) radio je kao prevoditelj u Austrijskom konzulatu u Sarajevu i u Mostaru. Njegov prijevod *Pravila osmanskog jezika, spisao Mehmed Fuad i Ahmed Dževdet, iz turskog jezika preveo a stranom priredio i koristnim spisimi nadopunio Josip Dragomanović* izišao je 1870. Važan je i Dragomanovićev dodatak u kojem su poslovice, dijalozi o raznim temama, osobna, poslovna i službena pisma. Prevoditelj je napisao i uvod s uputama za izgovor. Primjere na osmanskome jeziku Dragomanović je redovito transkribirao latiničnim pismom, a način na koji je to radio pokazuje da je u izgovoru preferirao bosansku varijantu turskoga, odnosno njegove fonološke posebnosti.

6. Three Catholic texts in Turkish from the territory of Bosnia and Herzegovina

I ovdje je riječ o rukopisu iz samostana u Fojnici, nastalom u drugoj polovici 19. st.; to je zapravo kompilacija koja se sastoji od tri cjeline: tursko–talijanskog rječnika, gramatike turskoga i »čitanke« (različiti tekstovi na turskome, s potpunim ili djelomičnim prijevodima na talijanski i ponegdje na bošnjački. Turski korišten u ovome rukopisu korespondira s BVT–om kako su ga zabilježili drugi franjevački autori. Harmonija vokala pokazuje karakteristike i zapadnorumelijskih dijalekata i osmanskoga onog vremena. Tekstovi o kojima je riječ zanimljivi su zato što su pisani na turskome i zato što kazuju o dogmatskim i moralnim temeljima kršćanstva i zamišljeni su kao sredstvo propagiranja katoličke vjere.

7. Turkish proverbs from Bosnia and Herzegovina

Poslovice sažimaju čovjekova opća životna iskustva (univerzalno) i odražavaju »duh naroda« (posebno) i uvijek su zanimljivo područje istraživanja. Čaušević navodi 214 poslovice iz nekoliko izvora. Primjeri su dani zajedno s originalnim prijevodima na talijanski i bošnjački, a Čaušević je mnoge od njih dopunio ekvivalentima na suvremenome turskom i hrvatskome.

8. »Onu suz ettirmek için bir zanaat vereim«. Some observations about the lexis of Latin–script texts in Turkish

Ovaj je članak posvećen već spomenutomu sarajevskom profesoru Vanču Boškovu (1934. – 1984.) koji je sustavno istražio i popisao već spominjanu građu iz franjevačkih samostana/knjižnica/gimnazija. Čaušević piše o poteškoćama razumijevanja franjevačkih tekstova na turskome jeziku zbog pojava koje su zasigurno tipične i za druge varijetete turskoga jezika. Na odabranim primjerima Čaušević objašnjava četiri pojave:

1. suženje ili proširenje značenja nekih turskih riječi
2. »terminologizacija« turskih apelativa

3. upotreba posuđenica koje nisu iz turskog leksika
4. upotreba dijalektalizama.

9. Miloš Mandić and his dictionary of Turkish loanwords

Posuđenice iz turskoga koristili su Bošnjaci svih vjeroispovijesti na području BiH i one su predmet zanimanja franjevaca još od 17. stoljeća. No, tek se u drugoj polovici 19. st. javljaju prvi ozbiljniji znanstveni radovi. Primjerice, kratak popis turcizama dio je rukopisa (uz latinsko–turski rječnik i kratku gramatiku turskoga) čiji je autor fra Mate Mikić–Kostrčanac (1847.) iz fonda franjevačkog samostana u Tolisi. Tu je i rad fra Luke Marinkovića iz 1882., temeljen na predavanju što ga je godinu dana ranije Marinković održao na Petom kongresu orijentalista u Berlinu. Njega je dvije godine kasnije »zasjenio« Franc Miklošič svojom opsežnom studijom o posuđenicama u turskome u jezicima jugoistočne i istočne Europe.

Čaušević smatra da je rad Miloša Mandića (1881.) prvi pravi rječnik turcizama, rječnik koji je imao svoju praktičnu namjenu, tj. bio je namijenjen svima koji taj leksik nisu poznavali (mnogi austrougarski državni službenici i svi ostali koji su došli u BiH nakon aneksije). Neveliku knjižicu izdao je »Sarajevski list«, službeno glasilo austrougarskih vlasti. U prvom izdanju (»Turcizmi u Bosni – jezično objašnjenje usvojenih riječi iz turskog, arapskog i perzijskog jezika«) nalazilo se 856 pojmova, ali je zbog velikog interesa već iste godine objavljeno i drugo, prošireno izdanje s 947 pojmova (»Tumač arapskim, perzijskim i turskim riječima koje narod u BiH upotrebljuje«). Miloš Mandić (1843. – 1900.), školovan u Hrvatskoj i Srbiji, bio je vrstan poliglot, pisac i novinar »Sarajevskog lista« i službeni prevoditelj. Iako Mandić nije imao formalnoga jezikoslovnog obrazovanja, njegov je rječnik vrlo solidan i gotovo da nema pogrešaka u prepoznavanju izvora (arapski, perzijski). Strukturiran je po trodijelnom načelu *posuđenica–porijeklo–značenje*, a u članku Čaušević primjerima priključuje i suvremeni oblik. Važno je istaknuti i to da je Mandićev rječnik ideološki »neobojen«, a kao relevantan izvor navode ga mnogi kasniji autori, pa tako i Abdulah Škaljić, tvorac do sada najopsežnijeg i najboljeg rječnika turcizama (»Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku«, Sarajevo, 1979.).

10. »The Turks« in Antun Matija Relković's Satir

Autor analizira ovo djelo nastalo u razdoblju prosvjetiteljstva (1762.) iscrpno objašnjavajući povijesni kontekst u kojem je nastalo i podatke iz Relkovićeve biografije. *Satir* je nastao prema starijem poljskom predlošku, a namjena mu je bila potaknuti ekonomski, društveni, vjerski i obrazovni napredak u Slavoniji iz koje su se Turci počeli povlačiti krajem 17. stoljeća. Relković je u Turcima i »turskim školama« (narodnim običajima) vidio samo nešto negativno, zaostalo i nekršćansko. Iako je propagirao jezični purizam (tj. izbacivanje turcizama iz »slavonskoga«, i sam ih Relković u mnogoj mjeri koristi zato što su se neke posuđenice uvukle u svakodnevni govor ondašnjeg stanovništva. Analizira-

jući posuđenice (na primjeru riječi koje sadržavaju ili ne sadržavaju etimološki fonem /h/), Čaušević prikazuje i širu sliku populacijskih migracija i zaključuje da su posuđenice ušle u govor slavonskih seljaka iz »bosanskoga turskoga«.

Ova knjiga postat će nezaobilazna za sve turkologe, lingviste općenito, ali i povjesničare i sve one koji žele proširiti osobne opće kulturne horizonte. Osobno smatram da je vrlo važna kao moguća »case study« u istraživanjima rođenja i smrti jednoga govora, tj. kontaktnog jezika. Za sam BVT Čaušević smatra (slijedeći postavke Claudije Marije Riehl i Ranka Matasovića) da je riječ o varijanti koja nalikuje pidžinu, ali ne zadovoljava sve uvjete da bude pidžin. Stoga ova knjiga možda bude i poticaj kojem lingvistu da još bolje istraži koje karakteristike BVT dijeli s drugim kontaktnim govorima/jezicima, ali i posebnosti te varijante. Valja se nadati izdanju ove knjige na hrvatskome, jer svako zaslužuje što veći broj čitatelja i stoga je preporučujem svima.

Završimo ovaj prikaz poslovicom br. 067 iz 7. poglavlja, str. 197. u njezinu BVT obliku i u suvremenome turskom:

dil kiliçeden çok öldürür – dil kılıçtan çabuk öldürür – jezik je ubojitiji od maça.

Goran Pavelić